

15-Yanvar, 2026-yil

МЕТАФОРА ҲАМ МЕТОНИМИЯ ҮНЕМЛЕЎ ҚУБЫЛЫСЫНЫҢ ЛЕКСИКА БАСҚЫШЫНДАҒЫ КӨРИНИСИ

Рамбергенова Рита Генжемуратовна

Қарақалпақ мамлекетлик университети

Қарақалпақ тил билими кафедрасы

Мақалада қарақалпақ тилинде көркемлеў қуралларының түрлеринен есапланған метафора менен метонимияның үнемлеў қубылысының лексика басқышындағы бир көриниси сыпатында қолланылыўы мысаллар менен таллаў жасалды. Қарақалпақ тилинің сөзлик қурамына көп мәнилик тән. Көп мәнилик тилдің байлығын көрсетеди. Ол әдебий тилдің пүткил раўажланыўының барысында пайда болған ҳәм қәлиплескен халық жәмәетиниң санасына сиңип, әмелий дәстүрге айланған норма сыпатында улыўмалық көринис алған. Бир сөздің бир неше мәниде қолланыла алыўы, усы тийкарда, сөз мәнисиниң аўысыў усылларынан есапланған метафора менен метонимиялардың пайда болыўының тийкарғы себеби үнемлеў қубылысы есапланады.

Сөздің метафоралық мәниси – бул көп мәниликтің бир түри. Ол қарақалпақ тили сөзлик қурамының полисемиялық өзгешелигинен ибарат. Тилдің сөзлик қурамында бул усыл арқалы сөздің көп мәниликке ийе болыўы тарийхый, семантикалық қубылыс сыпатында қәлиплескен. Сөздің көп мәнилигиниң жүзеге келиўинде метафораның өнимли хызмети бар. Қандай да бир заттың, қубылыстың аты екінши бир зат пенен, қубылыс пенен улыўма ортақ усаслыққа ийе екенлиги есапқа алынып сол атама менен аталып кетеди. Гейде бир неше бир-бирине уксас нәрселер сол атама менен аталып ҳәр қыйлы семантикалық мәни аңлатып келе бериўи мүмкин. Демек, сөздің көп мәнилигиниң жүзеге келиўинде метафораның хызмети айрықша. Өз гезегинде көп мәнили сөзлер, метафоралар үнемлеў қубылысының айрықша бир көриниси есапланады.

Қарақалпақ тилинде сөз мәнисиниң аўысыўының белгили усылларының бири метонимиялық мәни өзгериси усылынан ибарат. Бунда зат яки қубылыс арасындағы байланыс тийкарында бир зат атамасы менен екінши зат қайта аталады, нәтийжеде, дәслепки атаманың мәнисине қарағанда пүткиллей өзгеше екінши мәни пайда болады. Метонимияда, тийкарынан, бир нәрсе ямаса ўақыя-хәдийсениң аты басқа бир нәрсе ямаса хәдийсеге көшириледі. Бул предмет ямаса қубылыс санамызда бир-бири менен байланыслы түсиниклерди аңлатыў арқалы өз-ара байланыслы болады. Демек, адам санасында бар болған еки түсиник (сөз) арасындағы жақынлықтың бир сөз бенен сәўлелениўи метонимия арқалы сөздің үнемлениўине себеп болады, сол арқалы ақылый энергия үнемленеди ҳәм бул қубылыс тил бирликлериниң сөйлеўде үнемлениўи арқалы өз көринисин табады.

Қарақалпақ тилинің сөзлик қурамына көп мәнилик тән. Көп мәнилик тилдің байлығын көрсетеди. Ол әдебий тилдің пүткил раўажланыўының барысында пайда

15-Yanvar, 2026-yil

болған хәм қәлиплескен халықтың санасына сиңип, әмелий дәстүрге айланған норма сыпатында улыўмалық сыпат алған. Тилимиздиң қайсы барымға да бара алыўында, шексизлигинде, ой-пикиримиздиң тыңлаўшыға сәйкес сөйлеў шараятына, сөйлесиўдиң мазмуны менен мақсетине қарай анық жеткерилиўинде сөздиң көп мәнилиги тийкарғы орынды ийелейди. Полисемияның жүзеге келиўи бирден артық лексикалық мәниниң пайда болыўы нәтийжесинде тек бир мәниде қолланылған болса сол мәниде қолланыла береді. Тек ғана усы мәниниң уғым билдириў муғдары артады. Жаңа сөздиң емес, жаңа мәниниң пайда болыўы полисемияға тийкар бола алады, - деп тастыйықланады мийнетлерде.

Сөз мәнисиниң көплиги оның қолланылыўына туўра пропорционал болып келеди. Сөзлер өз-ара байланысқанда, тиркеле түскенде, яғный контекстте қолланылғанда хәр қашан тар мәниде болады, сонлықтан көп мәнилилик адамлардың өз-ара түсинисиўине иркиниш болмайды. Полисемияда метафоралық мәни биреў хәм оннан да көп болыўы мүмкин. Полисемия белгили бир сөздиң бир неше лексикалық мәнилерге ийе болыўы. Сөз контекстте өмир сүреді. Қайсы бир сөз болмасын, мәниси оның қаншелли көп болмасын, сөйлеў тилинде ме, текстте ме ол өзиниң шын мәнисин контекстте турып көрсете алады.

Метонимия хәмме ўақыт сөзлерди үнемлеўге алып келеди, себеби онда сөз дизбеги орнында сөз қолланылады.

Сөздиң көп мәнилигиниң жүзеге келиўинде метафораның хызметі айрықша. Өз гезегинде көп мәнили сөзлер, метафоралар үнемлеў кубылысының айрықша бир көриниси есапланады. Биз хәр бир жаңа түсиник ушын жаңа сеслик дүзилiske ийе сөзлерди пайда етпестен, бурыннан бар сөзлерден (тек олардың мәни билдириў, муғдары артады) пайдаланамыз. Мысаллар: 1. Бәри де таныс өзине, Шеңгелли, бағы, тереги (Б.Қайыпназаров). 2. Ашық нәзер менен серлеп, хай бала! Жаслық бағы солмайды деп ойлама (И.Юсупов). 3. Бул өмирдиң бағында гүллеў. Зыят екен, жоражанларым (Т. Мәтмуратов). 4. Поэзия бағы маған қәдирдан, басқа бағдың ләззетлери бир тийин (К.Рахманов).

Келтирилген мысалларымыздың бириншисинде бағ сөзи өзиниң туўра мәнисинде, яғный хәр түрли мийўе ағашлардың топары, мийўе ағашларының өсип турған жери мәнисинде қолланылған. Ал екинши, үшінши, төртинши мысалларда бағ сөзи аўыспалы мәниде, яғный туўра мәни тийкарында өмирди, жаслықты, поэзияны бир бағқа уқсатып қолланылған.

Солай етип, сөздиң көп мәнилиги, сол көп мәнилик тийкарында пайда болатуғын метафоралар да үнемлеў кубылысының бир көриниси есапланады.

Қарақалпақ тилинде сөз мәнисиниң аўысыўының белгили усылларының бири метонимиялық мәни өзгериси усылынан ибарат. Бунда зат яки кубылыс арасындағы байланыс тийкарында бир зат атамасы менен екинши зат қайта аталады, нәтийжеде дәслепки атаманың мәнисине қарағанда пүткиллей өзгеше екинши мәни пайда болады: Шар китапқа қушақ аштым, Наўайыдан саўат аштым. Физулийден дүрлер шаштым, Дилўарларды излер едим (Бердақ «Излер едим»).

15-Yanvar, 2026-yil

Бул мысалларда Наўайдан, Физулийден деген сөзлерди қолланғанда сол классиклердин өзи емес, ал олар тәрәпинен дөретилген шығармалар ҳаққында айтып отыр. Наўайы, Физулийдин шығармалары деўдин орнына сол шығармалардын Наўайы, Физулийдин аты менен байланысына сүйене отырып шығармалары ямаса қосықлары сөзин таслап кеткен. Метонимияда тийкарынан бир нәрсе ямаса ўақыя-хәдийсениң аты басқа бир нәрсе ямаса хәдийсеге көшириледі. Бул предмет ямаса қубылыс санамызда бир-бири менен байланыслы түсиниклерди аңлатыў арқалы өз-ара байланыслы болады. Демек, адам санасында бар болған еки түсиник (сөз) арасындағы жақынлықтың бир сөз бенен сәўлелениўи метонимия арқалы сөздин үнемлениўине себеп болады, сол арқалы ақылай энергия үнемленеди хәм ол тил бирликлерин үнемлеў арқалы өз көринисин табады. Демек, классик шайыр Бердақ та Шығыс классиклери хәм олардың шығармаларының атларын қоса атамастан, ықшамлы етип Наўайдан, Физулийден деп пайдаланған.

Тилимизде метонимияның түрлери көп. Әсиресе заттың я қубылыстың өзинин орнына оның қәсийетлерин, түрин, сапасын аўмастырып қолланыў жийи гезлеседи. Бундай метонимиялар, әдетте, затлық мәниге ийе болған келбетлик сөзлер болып келеди. Мысалы: Сасықтың көбинен ҳасылдың азы жақсы (нақыл). Бул мысалда зат, нәрсе мәнисин билдириўши атлық түсирилген. Бирақ солай болса да биз оннан заттың өзи деген мәнини түсинемиз.

Белгили бир заттың ямаса қубылыстың атамасы оның қәсийети, сапасы ямаса түри менен аўмастырылып қолланылыўында мына нәрселер көзге түседі:

Гейпара келбетлик сөзлер атлықларды анықлап келгенде анықлаўшы атлықлар айтыўшыға да, тыңлаўшыға да белгили болғанлықтан түсирилип қалдырылады да, оның орнына сол мәниде келбетликлер қолланылып метонимияны дөретеди. Бундай жағдайларда анықланыўшы атлықлардың қолланылыў зәрүрлиги болмай қалады: Әззиге үйип қабағын, Шалқайып кеткен кисилик (И.Юсупов). Суўлыға суўсыздың кегин қозғады (И.Юсупов). Ойлай билмегенлер қайдан түсинсин (И.Юсупов). Хәмме бирден топылғанда дөгереқ, Қыйқаңлардың қыйсықлығын жеңереқ (Т.Жумамуратов).

Бул мысалларда әззиге, суўлыға, суўсыздың, ойлай билмегенлер, қыйқаңлардың дегенде гәп адам ҳаққында болып отыр. Булардың барлығы да адамның белгисин көрсететуғын келбетликлер, бирақ адам сөзи түсип қалып, атлық мәнисинде келбетликлер қолланылып тур.

Бул келбетликлер хәм белгини, хәм предметти билдиреди, яғный еки сөзден ибарат сөз дизбегиниң орнына бир сөз қолланылған.

Белгили бир жердин атын хәм орынды билдириўши сөзлерде метонимияның жүзеге келиўи де өнимли. Бундай сөзлердин белгили бир жерде ислеп шығарылған өнимди билдириўи арқалы ямаса жер аты менен сол жерде жасаўшы халықты атаў арқалы да метонимия пайда болады. Мысалы: Қаршы менен Қарақумды қазғанман, Мырзашөлдин мәңги уйқысын бузғанман (И.Юсупов). Маған уллы хұрмет қылар

15-Yanvar, 2026-yil

Москвाम, Орал полат куйып берди мудам. Машиналар ислеп оннан Ташсельмаш, Грузин шай демлеп тутады маған (И.Юсупов).

Бул жерде Мырзашөлдин, Москвाम,Орал,Ташсельмаш, Грузин деген жер атлары сол жерде ислеп шығарылатуғын өнімлерди хэм сол жерде жасаўшы халық мәнисин де өз ишине қамтыған.

Солай етип, метонимия үнемлеў қубылысының айрықша бир түри. Онда сөз дизбегиниң орнына, яғный еки сөздиң орнына бир сөз қолланылады, бирақ сол сөз еки сөздиң де мәнисин өзине жәмлейди. Бунда сөз үнемленеди. Демек, метонимияны лексикологиядағы үнемлеў қубылысының көриниси деп есапласақ болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР:

1. Бердимуратов Е. Хәзирги қарақалпақ тили . Лексикология. Нөкис, «Билим», 1994.
2. Миртаджиев М. Ўзбек тилида полисемия. 1975, -Б. 19.
3. Хасанов. Б. Қазақ тілінде сөзлердің метофоралы қолланылыўы. 1966. – 75 б.
4. Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1967, -Б. 75.
5. Земская Е.А. Русская разговорная речь: Лингв. анализ и проблемы обучения. -М.: Русский язык, 1987. – 47 с.